

Ольга Гейда

ДО ІСТОРІЇ ВУЛИЦІ ОПАНАСА ШАФОНСЬКОГО У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена з'ясуванню на основі писемних та картографічних джерел локалізації вулиці Опанаса Шафонського у Чернігові на початку ХХ ст.

Ключові слова: історія Чернігова початку ХХ ст., назви вулиць, Опанас Шафонський, Григорій Коваленко.

Наразі громадськість активно обговорює процес перейменування вулиць нашого міста. У цьому аспекті цікаво знати, які назви вони мали на початку минулого століття, яких діячів ушановували? Відомо, що у Чернігові на початку ХХ ст. нараховувалося 38 вулиць та провулків. Серед них були дві, названі на честь видатних чернігівців: О. Шафонського та В. Тарновського.

На виставці, приуроченій проведенню Четвертих Шрагівських читань (вересень 2011 р.), була представлена картина Григорія Коваленка з авторською назвою «Вулиця Шафонського у Чернігові». Твір датований 1902 р. та зберігається у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського¹. На невеликому полотні (21х33,5 см) зображено одноповерховий будинок з ганком, що потопає у зелені саду (Мал. 1).

Григорій Олексійович Коваленко оселився у Чернігові вже відомим публіцистом і прожив тут понад 10 років (1896 – 1905 рр.). Близький до Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка, Володимира Самійленка був активним учасником громадського життя міста, відвідував «суботи» Коцюбинського, писав оповідання і поеми для народних видань Бориса Грінченка, науково-популярні брошури на медичні теми. У «Земском сборнике Черниговской губернии» 1898 р. опублікував біографічні начерки, присвячені Івану Котляревському та Євгену Гребінці. У 1901 р. у «Киевской старине» з'явився його нарис про життя Степана Носа. У Чернігові Григорій Коваленко багато малював: робив ілюстрації до власних видань, писав портрети гетьманів та українських письменників, підготував серію листівок «Українські типи і краєвиди». Особливо Григорій Олексійович цікавився народною архітектурою. В архіві Г. Коваленка збереглася тека з написом: «Знімки, картки до української етнографії. До історії хати. Орнаменти. Хати сусідніх народів». У родинному архіві зберігалося кілька картин художника чернігівського періоду: «Зима. Чернігівський будинок», «Клуна та вітряк» (1904 р.), «Копи» (1897 р.)². Напевно, що твір «Вулиця Шафонського» написаний у цій же серії.

**Мал. 1. Вулиця Шафонського в Чернігові
Картина Г. Коваленка Поч. ХХ ст.**

© Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

Ірина Михайлівна Коцюбинська згадувала, як у дитинстві ходила з батьком на гостини до родини Коваленків на одну з бічних вулиць за Червоним мостом на Бобровиці³. Тож, з певною долею ймовірності, можна казати, що на згаданій картині відображена чернігівська вулиця, де мешкала родина Г. Коваленка.

Нас зацікавив факт існування у місті Чернігові на початку ХХ ст. вулиці Опанаса Шафонського, хоча у сучасних покажчиках назв старих чернігівських вулиць жодної згадки про її існування не знайдено. Тож постало питання: де знаходилася вулиця Шафонського і чому саме була названа на честь відомого діяча кінця ХVІІІ ст.?

Почнемо з уточнення місця знаходження вулиці. З цього приводу у літературі маємо кілька згадок. На плані міста Чернігова 1908 р., укладеного на честь 1000-річчя літописної згадки про Чернігів⁴, знаходимо вулицю Шафонського, яка проходила у північно-східному напрямку від вулиці Петербурзької (нині вул. О. Молодчого), паралельно вулиці Смоленській (тепер частина вул. Шевченка від перехрестя з вул. О. Молодчого). Вулиця Смоленська простягалася від Вознесенської площі (перетин вул. Петербурзької та Московської з однойменною церквою Вознесіння) і вела аж за місто до села Бобровиці⁵. Згідно з планом 1908 р., вулиця Шафонського проходила праворуч від палацу Милорадовичів, між вул. Стриженською (нині Лермонтова) та Варваринською (нині провулок Лермонтова). Цікаво, що перпендикулярно вул. О. Шафонського на плані вказано і вул. В. Тарновського, будинок, під розміщення колекції якого було перебудовано з ремісничого класу Чернігівського сирітського будинку (Мал. 2).

Мал. 2. Фрагмент плану Чернігова 1908 р. з зображенням вулиці Шафонського.

У джерелах радянської доби також відображено існування вулиці Шафонського. Так, у матеріалах по обстеженню губернії за 1924 р. повідомляється: «в результате обследования установлено, что часть окраин города не имеет проводки воды, а именно: ...в) в части «Березок» вправо от Ростиславской улицы, ул. 1 Мая и Холявинского шляху; г) участки принадлежащие к концу улицы Шафонского»⁶. Приведені дані дають можливість додатково підтвердити локалізацію вулиці Шафонського неподалік вулиць 1 Травня (колишня Німецька слобода, з початку ХІХ ст. – Вознесенська, теперішня Воїнів інтернаціоналістів) та Ростиславської (теперішня Дзержинського), що цілком співпадає з розміщенням вулиці на плані 1908 р.

Чому ж саме ця вулиця на Застриженні була названа на честь Опанаса Филімоновича Шафонського – відомого у Чернігові державного діяча кінця XVIII ст., голови Чернігівської кримінальної палати, генерального судді, що прославився як укладач «Черниговского наместничества топографического описания». Логічно припустити, що найменування вулиці могло бути пов'язане з розміщенням на ній будинку О. Шафонського. Підтвердження такого припущення знаходимо у літературі.

З історичного опису Чернігова Миколи Маркевича, що побачив світ у 1852 р., дізнаємося: «Достойных внимания домов частных в Чернигове нет; лучшие из них: ... Милорадовичей и Шафонского на Застриженье. Жаль что все они деревянные»⁷. Де ж знаходився будинок Шафонського і чи можливо його збереження до наших днів?

Відомості про місцезнаходження помешкання О. Шафонського містять дані, занотовані чернігівським співробітником Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України при Всеукраїнській академії наук Аркадієм Васильовичем Верзіловим, що зберігаються нині в Інституті рукопису НБУ ім. Вернадського. Рукопис являє собою два учнівські зошити у лінійку під заголовком «Списки діячів Чернігівщини» і датований 1927 р. Під прізвищем Шафонський читаємо: «...Помер у Чернігові 1811 р. Шафонському належав будинок по Петербурзькій вулиці, де потім був сирітський дім. В честь Шафонського названа вулиця, що веде з Петербурзької на Глібовщину»⁸. Глібовщина – землі, що належали поміщику Григ. Глібову в районі сучасної вул. Станіславського.

З даних А. Верзілова можна зрозуміти, що у будинку О. Шафонського на початку XIX ст. розташовувався сирітський дім. Але вже на початок XX ст. численні (до 20) будівлі сирітського дому використовувалися різними установами (земством, канцелярією губернатора, духовним відомством), а сам сирітський будинок 15 листопада 1900 р. був закритий. Путівник по місту Чернігову 1912 р. видання згадує діючим лише дитячий притулок по вул. Смоленській, що розміщувався тоді у садибі колишнього сирітського дому, збудованій 1885 р. Тож згадки про будинок О. Шафонського слід шукати у більш ранніх документальних джерелах.

Історії створення сирітського дому, одного з найстарших навчальних закладів Чернігова XIX ст., присвячене ґрунтовне дослідження П. Добровольського, який, користуючись архівними джерелами, стверджував, що ідея заснування в Чернігові на початку XIX ст. «дома воспитания бедных» та її реалізація належала Малоросійському генерал-губернатору Олексію Куракіну. Для розміщення сирітського будинку у жовтні 1802 р. Чернігівською казенною палатою було проведено взаємовигідний обмін: заміську літню резиденцію чернігівських архієпископів Бобровщину, разом з заміським архієрейським домом, конюшнями та іншими будівлями передано у розпорядження кн. О.Б. Куракіна, навзаєм Чернігівському архієрейському дому надано сіножаті та інші сільськогосподарські угіддя⁹. У східній частині цієї величезної ділянки землі («от нынешней губернской усадьбы до нынешней земской усадьбы, где музей В. Тарновского») у приміщеннях літнього архієрейського дому і було після необхідних ремонтних робіт 1 травня 1804 р. відкрито будинок виховання бідних дворян. У західній частині садиби (на іншому боці вул. Смоленської) було побудовано дім генерал-губернатора, який 1805 р. князем О. Куракіним переданий під приміщення Чернігівської гімназії¹⁰. Чернігівська гімназія працювала на території садиби генерал-губернатора до 1821 р., аж поки не була переведена у новий триповерховий будинок на Валу¹¹. У подальшому у цьому будинку розміщувалося Чернігівське повітове училище, де навчалися вихованці сиротинця. 10 січня 1840 р. будинок виховання бідних дворян було реорганізовано у сирітський будинок для всіх станів¹². 1842 р. на пожертви дружини чернігівського губернатора Дарії Гессе утворюється окреме відділення сирітського притулку для дівчат¹³.

З плином часу приміщення сирітського дому вимагали капітального ремонту. Ревізії 1848 та 1850 рр. констатували: «строения сии представляют собой невозможное для жилья не только детям, но и также взрослым». Будівлі сирітського дому 1848 р. було відремонтовано: потиньковано стіни всередині та ззовні, встановлено каміни, пофарбована підлога, вікна та меблі, у приміщенні облаштована церква¹⁴. У 1861 –

1862 рр. були проведені чергові ремонтні роботи (укріплено фундамент, відновлено дах, відремонтовано підлогу, віконні та дверні рами, потиньковано стіни). Але проведені заходи суттєво не виправили ситуацію.

Тож 1885 р. було побудовано нове приміщення для сирітського будинку: двоповерхове на 26 кімнат (нижній поверх кам'яний, верхній дерев'яний), у ньому розміщувалася церква, кімнати учнів, класи, робочі та господарські кімнати, квартири для вчителів, кухня. Будинок мав два флігелі, в яких містилася лазня та пральня. На території садиби був великий парк, фруктовий сад та город. Будинок цей зберігся і до нашого часу по вул. Шевченка, 36 (Мал. 3). До комплексу приміщень сирітського будинку належав, за згадками І. М. Коцюбинської, будинок статистичного відділу Чернігівського земства (нині вул. О. Молодчого, № 9). Вона згадувала, що «її мати, Віра Устимівна, була подругою Феодосії Степанівни Шкуркіної, яка працювала завідувачкою сирітським будинком. Цей будинок зберігся. 11 років у ньому працювали мої батьки – будинок статистичного відділу Чернігівського земства»¹⁵.

Мал. 3 Будинок колишнього Чернігівського сирітського дому, побудований 1885 р.

Опис будинків Чернігівського сирітського дому уточнюють дані путівників по Чернігову кінця XIX – початку XX ст., а також звіти Чернігів-

ського губернського попечительства дитячих притулків. Особливо нас зацікавили відомості про існування на території садиби «старого дворового места с каменным двухэтажным домом, деревянным флигелем, где прежде (тобто до 1885 р.) размещался приют»¹⁶. Наприкінці XIX ст. це приміщення передане духовному відомству Чернігівської єпархії за 11000 руб. Крім того, на території садиби розміщувалися корівник, конюшня, льодник, навіс для сіна та дерев'яне приміщення театру¹⁷.

З отриманих відомостей, можна припустити, що після смерті О. Шафонського 1811 р. будинок могли продати казенному відомству, яке в свою чергу використало його для потреб сирітського будинку. Заходи по викупу 1817 р. навколишніх будинків Милорадовича та Дашкевича для потреб чернігівського повітового училища, а пізніше і будинку виховання бідних дворян підтверджуються і архівними матеріалами.

Руйнування Чернігова часів війни та сучасна міська забудова порушили дореволюційне планування у районі колишньої вулиці О. Шафонського. Аналізуючи наявний історіографічний та архівний матеріали видається можливим ототожнити колишню вул. О. Шафонського з сучасною вул. Дмитра Лизогуба. У районі перетину останньої з вул. Д. Менделєєва до сьогодні збереглося кілька старих будинків, що колись належали Чернігівському сиротинцю.

1. Фонди Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського. – Ж 79.

2. Ротач П. Григорій Коваленко (100 років від дня народження) // Народна творчість та етнографія – 1968. – № 5. – С. 61-64; Бугаєвич І. «Нет состава преступления» // Чернігівські відомості. – 1992. – № 37 (89). – 11-17 вересня. – С. 6.

3. Ротач П. Григорій Коваленко (100 років від дня народження) // Народна творчість та етнографія – 1968. – № 5. – С. 64.

4. План Чернигова, составлен в 1908 году. В честь 1000-летия г. Чернигова. С обозначением бывшей «Черниговской крепости» и вала // Электронный режим доступа: <http://chernigov.info/showthread.php?t=1078>

5. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Історико-краєзнавчі етюди. – Чернігів: «Деснянська правда», 2007. – С. 105.
6. Акты обследования губернских учреждений и ведомств. 1924 г. Январь. // Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – Ф.Р. 776. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1.
7. Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание // Черниговские губернские ведомости. – Приложение. – 1852. – № 9. – С. 75 – 82.
8. Верзилов А.В. Списки діячів Чернігівщини. Оригінал. 1927 р. // ІР НБУ. – Ф. Х. – Спр. № 4937. – Арк. 45.
9. Гейда О., Тарасенко О. До біографії єпископа Малоросійського і Чернігівського Віктора Садковського (1796 – 1803) // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 264-273.
10. Добровольский П. К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – Вып. III. – С. 46 – 49.
11. Руденко В. Чернігів: подорож на 100 років назад. – Чернігів, Центр гуманістичних технологій «Ахлакар», 2009. – С. 62.
12. Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 47–53.
13. Открытие Черниговского сиротского дома // Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. – Чернигов: 1905 г. – 24 февраля. – С. 110.
14. Выписка из протокола заседания приказа о результатах ревизии Черниговских, Нежинских и Глуховских богоугодных заведений и Черниговского сиротского дома. 1848 г. 27 мая // ДАЧО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 2134. – 13 арк.
15. Письма И.М. Коцюбинской // ДАЧО. – Ф.Р. 8860. – Спр. 134. – Арк. 4.
16. Отчет Черниговского губернского попечительства детских приютов за 1891 г. – Чернигов: типография губернского правления, 1892. – С. 3 – 4.
17. Отчет Черниговского губернского попечительства детских приютов за 1901 год. – Чернигов: типография губернского правления, 1902. – С. 3– 4, 8, 21 – 22.

Гейда Ольга

К истории улицы Афанасия Шафонского в Чернигове

В статье, на основе письменных и картографических источников, локализовано место нахождения в начале XX ст. улицы Афанасия Шафонского в Чернигове.

Ключевые слова: история Чернигова, названия улиц, Афанасий Шафонский

Heyda Olga

To the history of street Athanasius Shafonskoho in Chernihiv

In the article considered the existence in Chernigov at the beginning of the twentieth century street of Athanasius Shafonskoho. In modern list of Chernigov old streets no mention of its existence is found. So the question arises: where there Shafonskoho street and why it was named after the famous figure of the late eighteenth century?

In plan of the city in 1908 Shafonskoho find out, which took place in the north-east of the Petersburg street, parallel to the streets of Smolensk (now part Shevchenko street). The materials for inspection by the province in 1924 also found a message on the existence of Shafonskoho street. One of the houses of the street is depicted in paintings of the artist G. Kovalenko.

With the historical descriptions Chernihiv of Nikolai Markevich we find out that in this area of location the city, which was called «For the stern» in wooden house lived O. Shafonsky. That is why, at the beginning of XX century street that ran in this locality was named after the famous statesman in Chernihiv late eighteenth century, famous as originator «Chernigov namestnychestva topohrafycheskoho descriptions.» After the death of Alexander Shafonskoho in 1811 the building was bought for the needs of Chernihiv orphanage house

Keywords: history of Chernihiv at the beginning of the twentieth century., street names, Athanasius Shafonsky, Gregory Kovalenko.